

Pr. Andrew Louth

GÂNDITORI ORTODOCȘI MODERNI
De la *Filocalie* până în prezent

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LOUTH, ANDREW

Gânditori ortodocși moderni de la Filocalie până în prezent / pr. Andrew Louth; trad. din lb. engleză de Justin Mihoc, Cristian Untea și Lucian Filip. - Iași: Doxologia, 2016

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-606-666-605-3

I. Mihoc, Justin (trad.)

II. Untea, Cristian (trad.)

III. Filip, Lucian (trad.)

281.9

© Andrew Louth 2015

© EDITURA DOXOLOGIA, 2017

ISBN: 978-606-666-605-3

Pr. Andrew Louth

GÂNDITORI ORTODOCȘI MODERNI

De la *Filocalie* până în prezent

Traducere din limba engleză de
JUSTIN A. MIHOC, CRISTIAN UNTEA ȘI
LUCIAN FILIP

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

EDITURA DOXOLOGIA
Iași, 2017

Părintele Andrew Louth este *Profesor emerit* de Studii Patristice și Bizantine la Durham University, Marea Britanie, iar între anii 2010 și 2014 a fost *Profesor invitat* în cadrul Centrului de Teologie Ortodoxă din Amsterdam (ACEOT), Vrije Universiteit – Amsterdam. Este preot al Eparhiei Ortodoxe Ruse de Suroj (Patriarhia Moscovei), fiind slujitor al parohiei din Durham. A studiat la universitățile Cambridge și Edinburgh, și a predat la universitățile Oxford (unde i-a fost conferit titlul de *Doctor of Divinity*), Londra (Goldsmiths' College) și, în cele din urmă, Durham, de unde a ieșit la pensie în anul 2010 – an în care a fost ales membru al Academiei Britanice.

Este autor al mai multor volume, majoritatea fiind traduse și în limba română. Printre acestea se numără: *Originile tradiției mistice creștine. De la Platon la Dionisie Areopagitul* (1981; ed. a II-a revizuită, 2007; trad. rom. 2002), *Deslușirea Tainei. Despre natura teologiei* (1983; trad. rom. 1999), *Dionisie Areopagitul. O introducere* (1989; trad. rom. 1997), *Maxim Mărturisitorul* (1996), *Sfântul Ioan Damaschinul. Tradiție și originalitate în teologia bizantină* (2002; trad. rom. 2010), *Răsăritul grecesc și Apusul latin. Biserica între anii 681 și 1071* (2007) și *Introducere în teologia ortodoxă* (2013; trad. rom. 2014). De asemenea, este autor al unui număr impresionant de studii și articole. O listă a publicațiilor sale poate fi consultată în *Festschrift*-ul intitulat *A Celebration of Living Theology* (ed. Justin A. Mihoc și Leonard Aldea, Bloomsbury, Londra, 2014, pp. 225-239).

Pentru Anna

CUPRINS

<i>Abrevieri</i>	9
<i>Lista ilustrațiilor</i>	11
<i>Nota traducătorilor</i>	13
<i>Cuvânt înainte la ediția în limba română</i>	15
<i>Prefață</i>	19
Introducere	21
1. <i>Filocalia</i> și influențele sale	29
2. Vladimir Soloviov și Sophia	49
3. Părintele Pavel Florenski și natura rațiunii	75
4. Părintele Serghei Bulgakov și natura teologiei	101
5. Nikolai Berdiaev – creativitate, libertate și persoană	131
6. Părintele George Florovski și sinteza neo-patristică	161
7. Teologie apofatică și îndumnezeire: Myrrha Lot-Borodine și Vladimir Losski	191
8. Sfânta Maria a Parisului (Maica Maria Skobțova) și Ortodoxia în lumea modernă	221
9. Teologia dogmatică ortodoxă modernă: 1. Părintele Dumitru Stăniloae	249
10. Teologia dogmatică ortodoxă modernă: 2. Sfântul Iustin Popovici	277

11. Paul Evdokimov și iubirea și frumusețea lui Dumnezeu	305
12. Neo-Palamismul: Părintele John Meyendorff și câțiva neo-palamiți greci	339
13. Teologia liturgică: Părintele Alexander Schmemmann și grecii Ioannis Foundoulis și Părintele Vasileios	367
14. Teologia reînnoirii patristice: Mitropolitul Ioan al Pergamului (Zizioulas) și Părintele Ioan Romanides	403
15. Teologi laici: 1. Philip Sherrard	431
16. Teologi laici: 2. Dimitris Koutroubis, Christos Yannaras, Stelios Ramfos	461
17. Teologi laici: 3. Elisabeth Behr-Sigel, Olivier Clément	489
18. Îndrumători duhovnicești: 1. Maica Tecla (Sharf) și aculturația ortodoxiei în spațiul englezesc	519
19. Îndrumători duhovnicești: 2. Sfântul Siluan și Părintele Sofronie: văzându-L pe Dumnezeu precum este	549
20. Teologia în Rusia comunistă: Părintele Alexandr Meni	575
21. Mitropolitul Kallistos și viziunea teologică a <i>Filocaliei</i>	603
<i>Bibliografie și lectură suplimentară</i>	633
<i>Indice general</i>	679

ABREVIERI

- LXX – Septuaginta
- Conf.* – Fericitul Augustin, *Confesiuni*
- ECR* – *Eastern Churches Review*
- Ed. – Editura
- ep.* – epistolă
- GOTR* – *Greek Orthodox Theological Review*
- Haer.* – Sfântul Irineu al Lyonului, *Împotriva ereziilor*
- Hist. eccl.* – Eusebiu de Cezareea, *Istoria ecleziastică*
- Hom. Exod.* – Origen, *Omilii la Ieșire*
- IBMBOR – Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române
- Ign. Eph.* – Sfântul Ignatie Teoforul, *Epistola către Efeseni*
- Ign. Smyrn.* – Sfântul Ignatie Teoforul, *Epistola către Smirneni*
- IJSCC* – *International Journal for the Study of the Christian Church*
- Irén.* – *Irénikon*
- ITQ* – *Irish Theological Quarterly*
- J ECS* – *Journal for Early Christian Studies*
- Or. Bas.* – Sfântul Grigorie de Nazianz, *Oratio in laudem Basilii*

- PG – *Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne, 162 vols., Paris, 1857-1886
- PSB – Colecția *Părinți și Scriitori Bisericești*, Ed. IBMBOR, București, 1979–
- RHR – *Revue d'histoire des religions*
- RSPT – *Revue des sciences philosophiques et théologiques*
- SC – Colecția *Sources Chrétiennes*, Cerf, Paris, 1943–
- SSTS – Studies Supplementary to *Sobornost*
- SVTQ – *St Vladimir's Theological Quarterly*
- TM – Textul Masoretic
- trad. en. – traducere în limba engleză
- trad. rom. – traducere în limba română
- CMB
- [WCC] – Consiliul Mondial al Bisericilor

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

Aleksei Homiakov	31
Vladimir Soloviov	54
Părintele Pavel Florenski: siluetă	77
Părintele Serghei Bulgakov	103
Nikolai Berdiaev	134
Părintele George Florovski	163
Vladimir Losski	197
Sfânta Maria (Skobțova) a Parisului	223
Părintele Dumitru Stăniloae	251
Sfântul Iustin Popovici	281
Paul Evdokimov	306
Părintele John Meyendorff	343
Părintele Alexander Schmemmann	369
Părintele Ioan Romanides	404
Mitropolitul Ioan Zizioulas	405
Philip Sherrard	433
Stelios Ramfos	463
Christos Yannaras	465
Dimitris Koutroubis	469
Elisabeth Behr-Siegel	491
Olivier Clément	491
Maica Tecla	521
Sfântul Siluan	553
Părintele Sofronie	555
Părintele Alexandr Meni	577
Mitropolitul Kallistos	604

Nota traducătorilor

Având în față o lucrare atât de importantă, unică în spațiul teologic ortodox, responsabilitatea traducerii a implicat unele decizii editoriale pe care suntem datori să le menționăm aici.

Am încercat, pe cât posibil, să actualizăm referințele bibliografice și să adăugăm note referitoare la edițiile existente în traducere românească. Nu întotdeauna am avut acces la textul traducerilor, unele dintre ele fiind doar semnalate, însă nădăjduim că prin acest demers vom fi venit în sprijinul cititorului român care nu are acces la edițiile textelor citate în originalul din limba engleză. Astfel, în cazul majorității citatelor din ediția originală, am decis să reproducem textul din traduceri românești deja existente. În mai multe cazuri, am găsit de cuviință să corectăm sau să adaptăm traducerea preluată, astfel încât să coincidă cu originalul sau cu textul citat de autor în ediția engleză.

Am indicat notele de traducere prin folosirea parantezelor pătrate în notele de subsol, iar acolo unde am considerat oportun să facem precizări și în corpul principal al textului, am specificat acest lucru prin abrevierea *n. trad.*

În ceea ce privește textul Sfintei Scripturi, am preluat toate citatele biblice din ediția sinodală (Ed. IBMBOR, București, 2008).

Pe parcursul acestei traduceri am căutat să rămânem cât mai fideli literei și tonului autorului, dar în același timp să păstrăm un stil idiomatic pentru o lectură fluentă.

Având convingerea că prezența acestei lucrări în spațiul teologic românesc este nu doar necesară, ci și esențială în formarea unei viziuni asupra reperelor gândirii ortodoxe în modernitate, dorim pe această cale să ne exprimăm recunoștința față de Părintele Andrew Louth pentru susținerea și prietenia pe care ne-a arătat-o mereu, dar și pentru ajutorul pe care ni l-a acordat, în diverse rânduri, în pregătirea și realizarea prezentei traduceri.

Cuvânt înainte la ediția în limba română

Publicarea unei traduceri a lucrării mele *Gânditori ortodocși moderni: de la Filocalie până în prezent*, ar părea că necesită un cuvânt de lămurire, dacă nu chiar de justificare. Volumul a fost alcătuit de un convertit la Ortodoxie, care trăiește în diaspora, fiind scris chiar din această perspectivă. Un element decisiv al percepției asupra teologiei ortodoxe în spațiul diasporei din Vest (în Europa Occidentală și America) a fost exilarea membrilor intelighenției ruse, condamnați în anul 1922, printr-un decret emis de Lenin și Troțki, pentru faptul de a nu fi arătat simpatie cauzei bolșevice. Mulți dintre acești intelectuali au gravitat în jurul Parisului, acolo unde a fost înființat un institut teologic, vestitul Institut St-Serge, în anul 1925, avându-l decan pe economistul marxist, devenit teolog și preot, Părintele Serghei Bulgakov. Prezența lor în Paris a adus teologia ortodoxă în atenția multor gânditori și teologi apuseni și a condus la un interes fără precedent – îndeosebi în spațiile anglofone și francofone – față de ceea ce a ajuns să fie cunoscut ca Ortodoxia Răsăriteană. Propria mea întâlnire cu, iar ulterior îmbrățișare a Ortodoxiei își are în mod cert antecedentul în prezența emigranților ruși în Vest.

Totuși o înțelegere mai profundă a rădăcinilor intelectuale ale acestor gânditori emigranți dezvăluie o poveste ce poate fi urmărită în istorie până în secolul al XIX-lea, cu a sa mișcare slavofilă, și mai departe până la publicarea în Veneția, în

anul 1782, a unei antologii de texte bizantine ascetice și mistice, cunoscută sub numele de *Filocalia*, editată de Sfântul Nicodim Aghioritul și de Sfântul Macarie al Corintului. Unul dintre argumentele mele din această lucrare îl constituie ideea că publicarea *Filocaliei* poate fi văzută ca un moment cheie, hotărâtor în istoria teologiei ortodoxe, ce promova o viziune despre teologie ca fiind o cale spre angajarea într-o relație vie cu Dumnezeu, prin intermediul rugăciunii și al Liturghiei, mai curând decât un mod de a organiza informațiile despre un principiu ultim, numit Dumnezeu, și despre relația Sa cu universul care-I datorează existența în mod cauzal. Îmi pot da seama însă de faptul că ceea ce mie îmi pare a fi limpede, fiind un membru convertit al diasporei ortodoxe, ar putea arăta foarte diferit din perspectiva cuiva care a crescut într-o țară tradițional ortodoxă cum ar fi Grecia, Rusia sau România.

Cu toate acestea, mi se pare că multe dintre elementele a ceea ce eu concep a fi teologie „filocalică” sunt anticipate în modul în care teologia a fost înțeleasă în România. Importanța Părintelui Dumitru Stăniloae pentru teologia română contemporană este de netăgăduit și un loc central în opera sa teologică îl ocupă traducerea *Filocaliei* în limba română: o traducere ce include o paletă mult mai largă de texte decât cele pe care le găsim în *Filocalia* Sfinților Nicodim și Macarie, schimbând direcția lucrării într-una fără sfială teologică, un aspect ce este evident atât prin faptul că înlocuiește selecțiile devoționale din Sfântul Maxim, spre exemplu, cu o versiune completă a lucrării acestuia *Quaestiones ad Thalassium*, precum și prin amplele note pe care Părintele Stăniloae le-a inclus în stilul unui comentariu. Însă viziunea filocalică a Părintelui Stăniloae asupra teologiei își găsește un precedent în mediul teologic românesc, interesant de menționat fiind abordarea teologică a lui Nichifor Crainic: o abordare pe care acesta a deprins-o – oricât de ciudat ar părea – de la apostolul dadaismului, Hugo Ball. La începutul anilor 1920, Crainic a plecat la Viena în

căutarea ultimelor modele intelectuale, însă, citind *Byzantinisches Christentum* a lui Hugo Ball, s-a trezit a fi inițiat în propria sa tradiție a spiritualității isihaste românești (după cum însuși se exprima), luând în considerare faptul că tradiția „filocalică” manifestată în *Filocalia* greacă de la 1782 își are rădăcinile în monahismul isihast al Sfântului Vasile de la Poiana Mărului, cel care era însuși părintele spiritual al Sfântului Paisie Velicikovski de la Neamț, traducătorul în limba slavonă a *Dobrotolyubiei*, după cum era cunoscută *Filocalia* în spațiul slav. Odată cu întoarcerea sa în România, Nichifor Crainic a insistat ca disciplina teologică pe care o predă, mai întâi la Chișinău și ulterior la București, să fie numită „Teologia ascetică și mistică”; catedra lui Crainic de la București a fost mai târziu ocupată chiar de Părintele Stăniloae. Toate acestea sugerează că tradiția teologiei „filocalice” are rădăcini mai adânci și mai ample în tradiția românească decât poate în alte locuri din Ortodoxie. În parte din aceste motive, nădăjduiesc că perspectiva mea asupra direcției teologiei ortodoxe moderne nu va suna prea ciudat unei audiențe românești.

Cu greu pot spune cât de onorat mă simt pentru faptul că prima traducere a lucrării mele este în limba română; le sunt deosebit de recunoscător traducătorilor mei, pe care îi consider a fi mai puțin executanții unui rol tehnic, ci, mai degrabă, prietenii mei.

Pr. Andrew Louth

Prefață

Această carte reprezintă o versiune revizuită a cursurilor publice susținute în 2012-2014 la Centrul de Studii Ortodoxe din Amsterdam (ACEOT), perioadă în care am fost *Profesor invitat* pe specialitatea Teologie Ortodoxă la Vrije Universiteit, Amsterdam: ACEOT aparține Facultății de Teologie din cadrul acestei universități. Finalizarea cărții se datorează în bună măsură încurajărilor primite din partea celor care au participat la cursuri, precum și întrebărilor și observațiilor primite din partea acestora. Mulți alții m-au ajutat în procesul de formare a ideilor: Diaconul Michael Bakker, directorul ACEOT, Părintele John Behr, cu care am avut multe conversații pe teme legate de această carte, ca de altfel și Brandon Gallaher. Am fost ajutat (și încurajat) în pregătirea anumitor capitole de Avril Pyman-Sokolova (în special cel despre Părintele Pavel Florenski), Vladimir Cvetković (cel despre Sfântul Iustin Popovici), Denise Harvey (cel despre Philip Sherrard), Marilyn Wood (cel despre Maica Tecla), Ieromonahul Serafim Aldea (alias Leonard Aldea: în special la cel despre Arhimandritul Sofronie Saharov, dar și despre alții). În ceea ce-i privește pe greci, am fost ajutat (cu toate că poate nu își vor fi dat seama de acest lucru) de Niki Tsironi, Părintele Andreas Andreopoulos, Sotiris Mitralaxis, precum și de studentul meu la doctorat de la ACEOT, Părintele Alexandros Chouliaras (care mi-a și pus la dispoziție cărți din Grecia). Mă mai simt îndatorat și altora care m-au ajutat de-a lungul timpului, nu în ultimul rând

Mitropolitului Kallistos. În mod special trebuie menționată o persoană care a lecturat mai întâi toate cursurile, punând întrebări enervant de pertinente, iar mai apoi toate capitolele, îndepărtând asperitățile și neclaritățile: prietena mea, Anna Zaranko, căreia îi este dedicată această carte.

O mențiune se cuvine poate în ceea ce privește transliterearea cuvintelor și numelor din limbile greacă și rusă: este eterogenă, așa cum toată lumea mărturisește mereu. Consider că am folosit în majoritatea cazurilor forme care nu ar arăta prea nefamiliar în limba engleză, însă am modificat formele care îmi displăceau.

Pr. Andrew Louth
Praznicul Sfintei Anastasia, tămăduitoarea rănilor

Introducere

La baza acestui volum stau diverse presupozii sau intuiții. Prima, care influențează perspectiva acestei cărți, este că publicarea *Filocaliei* la Veneția, în anul 1782, poate fi considerată, cel puțin în retrospectivă, a fi marcat un punct de cotitură în istoria teologiei ortodoxe moderne. Însă nu întreaga teologie ortodoxă de după acest moment este marcată de *Filocalie*; într-adevăr, majoritatea teologiei academice în Grecia și în Rusia pare a nu fi fost aproape deloc influențată de aceasta (cel puțin până foarte recent). În ce privință a reprezentat publicarea *Filocaliei* un moment de cotitură? Pe scurt, fiindcă a sugerat un mod de a aborda teologia care avea în centrul său o experiență a lui Dumnezeu, o experiență mijlocită de rugăciune, ce necesita transformarea celui care Îl căuta pe Dumnezeu; aceasta este o abordare care ocolește orice idee de a-L transforma pe Dumnezeu într-un concept, o ipoteză filosofică sau un fel de garant moral ultim. În plus, această abordare căuta să reîntoarcă trăirea vieții creștine (în principal, dar nu exclusiv, viața monahală) la izvoarele patristice; era, pretindeau editorii, o antologie adunată din „Sfinții și de Dumnezeu-purtători Părinții noștri, în care, prin filosofia morală, în conformitate cu faptele și contemplarea, mintea este curățită, luminată și desăvârșită” (așa cum se afirmă pe pagina de titlu a ediției originale grecești): deci o asemenea teologie înrădăcinată în experiența creștină a rugăciunii, cu tot ce implică aceasta prin lupta ascetică și adâncirea în înțelegere – hrănită de către Părinții (și Maicile) Bisericii.

Cea de-a doua intuiție a mea este mai curând diferită (cu toate că nu neapărat fără legătură). Aceasta este o lucrare despre oameni: reprezintă o istorie a *gânditorilor* ortodocși mai degrabă decât o istorie a *gândirii*, sau a teologiei, ortodoxe. Fiindcă ideile – sau teologia – nu zboară într-un fel de eter intelectual, ci sunt concepute de gânditori. Sunt circumspect în ceea ce privește modurile de prezentare a istoriei ideilor ca și când ar fi, într-un fel, detașate de gânditorii care le-au enunțat, gânditori care au fost bărbați și femei – ființe în carne și oase, care au aparținut unor locuri specifice și s-au confruntat cu probleme aparte – în lumea în care au trăit, în relațiile în care au fost implicați și (cel mai important, cu toate că de multe ori în mod tainic) în adâncul sufletelor lor.

După o expunere sumară, în primul capitol, a impactului imediat al *Filocaliei* în Rusia, ne vom îndrepta privirea către imaginea plină de culoare care a fost Vladimir Soloviov, un gânditor și poet care s-a bucurat de o imensă popularitate în Rusia la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX – influențând personalități ca Dostoievski (cu toate că Dostoievski era cu mult mai în vârstă, iar influența exercitată a fost, cel mai probabil, în sens invers), poeți ca Andrei Belii și Aleksandr Blok, și gânditori, inclusiv cei despre care voi discuta în capitolele imediat următoare: Părintele Pavel Florenski, Părintele Serghei Bulgakov, Nikolai Berdiaev (vorbim despre o influență ce continuă încă, după cum vom vedea). Dintre cei trei, doi făceau parte dintre intelectualii expulzați din Rusia prin decretul lui Troțki din anul 1922, care au ajuns, în final, la Paris: Bulgakov și Berdiaev. Vom continua prin a examina câțiva dintre ceilalți exilați din Paris: Myrrha Lot-Borodine (care a ajuns în Paris ca studentă în anul 1906), Părintele George Florovski, Vladimir Losski și Maica Maria Skobțova, actualmente recunoscută ca Sfânta Maria a Parisului, care a fost martirizată în lagărul de la Ravensbrück. Vor urma alți doi gânditori ortodocși, influențați în moduri diferite de teologia diasporei

rusești – Părintele Dumitru Stăniloae al României și Părintele (în prezent Sfântul) Iustin Popovici al Serbiei –, ca, de asemenea, și de tradițiile lor native.

Seria noastră de gânditori va continua mai apoi cu următoarea generație de ruși din Paris: Paul Evdokimov, ca de altfel și Părintele John Meyendorff și Părintele Alexander Schmemmann, cei din urmă părăsind Parisul și stabilindu-se în SUA, unde au avut un rol esențial în întemeierea Bisericii Ortodoxe din America (OCA) și în determinarea reputației Seminarului Teologic Ortodox „Sfântul Vladimir”, cu toate că ar putea fi susținut faptul că influența lor teologică, cel puțin între ortodocși, era mai mare în Grecia.

Expunerea noastră se va concentra ulterior pe spațiul grecesc: în primul rând, pe cei influențați de neopalamismul Părintelui Meyendorff și de teologia liturgică a Părintelui Schmemmann. Deopotrivă, există și alți teologi greci influențați de teologia emigranților ruși: Părintele Ioan Romanides și Părintele Ioan Zizioulas, actualmente Mitropolitul Ioan al Pergamului – ambii fiind studenți ai Părintelui Florovski –, precum și gânditori laici, cum ar fi Christos Yannaras (el însuși influențat semnificativ de Vladimir Losski, cu toate că nu în mod direct) și Stelios Ramfos. Alți teologi laici pe care îi vom examina îi includ pe englezul Philip Sherrard și pe gânditorii francezi Olivier Clément și Elisabeth Behr-Sigel.

De-a lungul vremii, un aspect al teologiei ortodoxe a fost constituit de importanța părinților și îndrumătorilor duhovnicești, a cărei renaștere în timpurile moderne a fost unul dintre efectele *Filocaliei*. Acesta ar putea constitui subiectul unei cărți întregi, însă am preferat să ilustrez importanța teologiei monahale prin exemplul a doi trăitori monahali pe care i-am cunoscut personal, măcar puțin: Maica Tecla de la Normanby și Părintele Sofronie de la Essex (precum și îndrumătorul său monahal, Sfântul Siluan Athonitul).

Penultimul capitol reprezintă o întoarcere la Rusia, a cărei contribuție teologică a fost evaluată în această lucrare mai mult

din perspectiva gânditorilor emigranți, examinând pe câțiva dintre cei care au menținut vie credința în cercurile academice, înainte de a ne apleca asupra preotului, gânditorului și martirului Părintele Alexandr Meni. Volumul se încheie cu Mitropolitul Kallistos al Diokleii, Timothy Ware, a cărui influență este fără pereche în lumea ortodoxă anglofonă și care este strâns asociat cu *Filocalia*, atât în calitate de deschizător de drumuri în privința traducerii *Filocaliei* din limba greacă în limba engleză, cât și prin prezentarea în propriile reflecții teologice a ceea ce poate fi denumit o viziune „filocalică” a teologiei.

Așa cum va deveni limpede în decursul cărții, aceasta reprezintă mai mult decât o listă aleatorie de gânditori: există un sens al dezvoltării ce pleacă de la influența imediată a *Filocaliei* asupra vieții și gândirii ortodoxe ruse în secolul al XIX-lea, până la dezvoltarea din aceasta a unor abordări teologice diverse în diaspora, în mod special, la început, la Paris, și a evoluției ulterioare a acestora în tot spațiul lumii ortodoxe – România, Serbia, Grecia și diaspora ortodoxă din vestul Europei și din America de Nord.

Am prezentat o selecție a unor gânditori ortodocși din secolele al XIX-lea și al XX-lea, cu toate că, așa cum tocmai am remarcat, nu este o selecție aleatorie, ci reflectă răspândirea teologiei ortodoxe în lumea modernă de la a fi restrânsă la țările tradițional ortodoxe până la a avea un impact din ce în ce mai mare pe tot teritoriul Europei de Vest și al Americii de Nord – și nu numai. Există mulți alți gânditori despre care aș fi putut vorbi; o parte dintre ei vor fi menționați în lucrarea de față ca având un rol secundar: i-aș aminti pe marele Mitropolit Filaret al Moscovei din secolul al XIX-lea și pe alți câțiva ruși – Losev și Averințev. Am fost foarte selectiv în ceea ce-i privește pe gânditorii așa-numitei Școli din Paris; mulți alții ar fi putut fi incluși, cum ar fi Sem'en Frank, Părintele Nikolai Afanasiev, și chiar Lev Șestov, care nu a fost creștin (însă nici

un evreu practicant), ca să nu mai vorbim de Nicolas Zernov. Ar mai fi și alți greci pe care i-aș fi putut aminti – Nikos Nisiotis, Nikos Matsoukas, Constantine Scouteris sau Sfântul Nectarie al Eghinei, sau chiar poetul Odysseus Elytis –, precum și alte personalități mai apropiate mie, cum ar fi Mitropolitul Antonie Bloom și Părintele Lev Gillet. Mai mult decât atât, există teologi ortodocși, contemporani cu mine sau mai tineri, cum ar fi Părintele John Behr sau Părintele Nikolaos Loudivikos, care vor avea un rol însemnat în oricare istorie a teologiei ortodoxe din secolul al XXI-lea, dar de care sunt prea apropiat pentru a mă simți confortabil să îi tratez. De altfel mai sunt, cu siguranță, mulți despre care pur și simplu nu am auzit, sau ale căror opere nu le-am citit. Nu cred însă că selecția mea este în mod deosebit arbitrară – sper că nu – și îmi place să cred că va oferi un oarecare sens al gândirii teologice printre ortodocșii din decursul ultimelor două secole.

Chiar dacă lasă la o parte numeroși posibili gânditori, această lucrare acoperă o arie largă de personalități. În nici unul dintre capitole nu mi-am propus să fiu atotcuprinzător; am inclus trecutul istoric necesar pentru înțelegerea fiecăruia dintre gânditori și, mai mult decât atât, am selectat o temă sau o problemă pe care am considerat-o esențială în cazul fiecăruia. Sper că în acest fel fiecare gânditor sau gânditoare se descoperă cititorului în caracterul său distinctiv.

Cu toate acestea, există în selecția mea câteva aspecte ce necesită explicații sau măcar observații. Nu foarte mulți dintre gânditorii mei aparțin clasei de teologi de profesie; în mare parte (aproape în totalitate) i-am trecut cu vederea pe profesorii din academiile duhovnicești din Rusia de dinaintea Revoluției Bolșevice sau din facultățile de teologie din Grecia. Am făcut acest lucru în mod deliberat, fapt ce ar putea fi văzut ca o slăbiciune sau ca o lipsă, însă teologia ortodoxă academică a fost, și adesea încă este, constrânsă de categorii derivate din cele apusene. Această opțiune nu implică o orientare

anti occidentală – sper că nu –, însă nu consider că achiesarea necritică la – ca de asemenea și opoziția necritică față de – categoriile teologiei istorice academice apusene este în vreun fel folositoare teologiei ortodoxe. De altfel, aceste categorii au fost criticate chiar de teologi vestici, și pe bună dreptate. Dacă ar fi să ne angajăm într-un dialog cu teologia apuseană, atunci acesta ar trebui să fie cu manifestările sale vii, nu în categoriile moarte ale trecutului, deja aproape pe jumătate abandonate în Vest.

Aș mai dori să fac câteva observații în două privințe. Ambele sunt, în moduri diferite, legate de punctul de vedere pe care tocmai l-am formulat. Mulți dintre gânditorii mei nu sunt nici preoți, nici ierarhi, ci laici, iar o parte dintre acești laici putem spune că au fost deosebit de influenți: Soloviov și Losski dintre ruși, Koutroubis și Yannaras dintre greci. Chiar și din rândurile clericilor, puțini dintre ei putem să considerăm că au avut parte de o formare teologică de specialitate: Florovski a fost istoric și filosof, iar Bulgakov filosof și economist, din punct de vedere al pregătirii academice. Nu pot să nu mă gândesc că acest aspect a constituit mai degrabă o virtute decât o slăbiciune pentru teologia ortodoxă modernă. De asemenea, din distribuția mea nu fac parte exclusiv bărbați: gânditorii mei sunt, într-adevăr, în mare majoritate bărbați albi morți; există însă și excepții – Myrrha Lot-Borodine, Sfânta Maria a Parisului, Elisabeth Behr-Sigel și Maica Tecla.

O ultimă observație: aceasta este o *Introducere* la o carte care în sine reprezintă o introducere. Despre aproape oricare dintre cei pe care i-am examinat s-ar putea scrie un volum. În unele cazuri acest lucru s-a realizat: Soloviov nu a fost lipsit de comentatori, recent au apărut atât o biografie, cât și o monografie despre Elisabeth Behr-Sigel, ca de asemenea, foarte recent, și o lucrare splendidă despre Părintele George Florovski, bazată pe o lectură atentă a textelor sale (nu mereu disponibile în forma cea mai clară) și pe o căutare amplă în arhive; au fost

publicate mai multe studii despre Părintele Stăniloae, ca de altfel și teze de doctorat și introduceri mai concise despre încă alți câțiva¹. Există câteva volume care examinează gânditorii care aparțin Renașterii Religioase Ruse, precum și o lucrare de pionierat despre teologia ortodoxă greacă modernă – care acoperă o arie pe care însă eu am menționat-o doar în trecut². Am făcut uz de ceea ce am putut găsi, însă această lucrare păstrează un caracter provizoriu. Sper, totuși, că va fi considerată utilă ca un studiu cuprinzător, oferind însă o viziune teologică.

¹ Pentru detalii, a se consulta secțiunea de „Lectură suplimentară”.

² Yannis Spiteris, *La teologia ortodossa neo-greca*, Edizioni Dehoniane, Bologna, 1992.

I.

Filocalia și influențele sale

Acest prim capitol este intitulat „*Filocalia* și influențele sale”, deoarece aș dori să sugerez, și chiar să susțin, faptul că *Filocalia* are un fel de semnificație emblematică pentru teologia ortodoxă modernă, marcând un moment de cotitură în istoria teologiei ortodoxe. A fost publicată în anul 1782 la Veneția – la acea dată tipărirea nu era permisă în Imperiul Otoman¹. Lucrarea reprezintă o antologie – acesta fiind chiar înțelesul titlului în limba greacă, *Philokalia* – de texte bizantine mistice și ascetice din secolul al IV-lea sau al V-lea și până în secolul al XIV-lea: o colecție de lucrări diverse ce se întinde pe o perioadă de aproape un mileniu. A fost alcătuită de doi monahi ce aparțineau comunităților monahale ale Sfântului Munte Athos: Sfântul Macarie, pe atunci episcop al Corintului, și Sfântul Nicodim Aghioritul. *Filocalia* reprezintă numai un aspect al unei mișcări de reînnoire în rândul călugărilor athoniți – în cadrul

¹ Trad. en.: *The Philokalia: The Complete Text Compiled by St Nikodimos of the Holy Mountain and St Makarios of Corinth*, traducere din limba greacă de G.E.H. Palmer, Philip Sherrard și Kallistos Ware, 4 vol. (până în prezent, din 5), Faber & Faber, Londra, 1979-1995 [trad. rom. Pr. Dumitru Stăniloae: *Filocalia sfintelor nevoițe ale desăvârșirii, sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, 12 vol.: Tipografia Arhidiecezană (vol. 1-4, Sibiu, 1946-1948) – Ed. IBMBOR (vol. 5-10, București, 1976-1981) – Ed. Episcopiei Romanului și Hușilor (vol. 11, Huși, 1990) – Ed. Harisma (vol. 12, București, 1991); reeditată de Ed. Harisma (1991-1995), Ed. Humanitas (1997-2002), Ed. IBMBOR (2008-2015)].

căreia Sfântul Nicodim a jucat un rol călăuzitor –, o reînnoire care a avut implicații diverse și numeroase.

Iar aceasta fiindcă publicarea *Filocaliei* nu a fost un eveniment izolat; făcea parte dintr-o mișcare de reînnoire în Biserica Ortodoxă, care a izvorât din comunitatea monahală athonită, a Sfântului Munte². Aceasta a fost o mișcare de înnoire profund tradițională – cu toate că, în anumite privințe, mai mult tradițională în idealuri decât în realitate. Numele dat grupului de călugări a fost acela de Colivazi (*Kollyvades*), denumire derivată din termenul „colivă”, acea mâncare preparată din boabe de grâu și împărțită la slujbele de pomenire pentru cei adormiți. Colivazii erau interesați să restaureze tradiția monahală bizantină: o întoarcere la Sfinții Părinți, o întoarcere la un înțeles al monahismului bazat pe rugăciune, atât în comun, cât și individuală, iar în ceea ce privește cea de-a doua formă de rugăciune, în special Rugăciunea lui Iisus (sau Rugăciunea inimii). Disputa din Muntele Athos din secolul al XIV-lea – controversa isihastă –, și îndeosebi rolul pe care Sfântul Grigorie Palama l-a jucat în cadrul acesteia, a fost un simbol al Ortodoxiei pentru acești călugări. Axată pe practica temeinică și îndelungată a rugăciunii, această mișcare era însoțită și de o altă caracteristică: importanța paternității duhovnicești sau a îndrumării duhovnicești. Aceasta era, la rândul ei, strâns legată de accentul pus pe împărtășirea frecventă.

Putem cuprinde o dimensiune a preocupărilor acestei mișcări de reînnoire dacă ne uităm la uriașa activitate a Sfântului Nicodim Aghioritul, unul dintre editorii *Filocaliei*³. Pe lângă

² A se vedea: *The Philocalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*, ed. Brock Bingaman și Bradley Nassif, Oxford University Press, New York, 2012. De asemenea, un studiu clasic al Mitropolitului Kallistos, „Philocalie”, în: *Dictionnaire de spiritualité*, vol. XII, 1, Beauchesne, Paris, 1984, pp. 1336-1352.

³ Despre Sfântul Nicodim, a se vedea: Constantine Cavarnos, *St Nikodemos the Hagiorite*, The Institute for Byzantine and Modern Greek Studies,